

СПЕЦИФІКА І ФУНКЦІЇ ДЖЕСТОВОГО НАЧАЛА В ХУДОЖНЬОМУ ПРОСТОРИ ІСТОРИЧНОЇ ХРОНІКИ В. ШЕКСПІРА (НА МАТЕРІАЛІ П'ЄСИ «ГЕНРІХ IV»)

У статті розглянуто особливості художньої репрезентації джестової стихії в тексті історичної хроніки Вільяма Шекспіра «Генріх IV». Автор виокремлює основні типи прояву джестовості та детально аналізує їх функції у творі.

Ключові слова: комічна стихія, вербальний гумор, кумедні витівки, жарт, джест, сміхове поле джесту.

В статье рассматриваются особенности художественной репрезентации джестовой стихии в тексте исторической хроники Уильяма Шекспира «Генрих IV». Автор выделяет основные типы проявления джестовости и детально анализирует их функции в произведении.

Ключевые слова: комическая стихия, вербальный юмор, веселые проделки, шутка, джест, смеховое поле джеста.

The article deals with the peculiarities of the artistic representation and functions of the jest element in the text of the historical chronicle by William Shakespeare Henry IV. The author singles out and analyses the main types of the jest element and their functions in the chronicle.

Key words: comic elements, verbal humour, merry tricks, joke, jest, comical margin of a jest.

Хроніка «Генріх IV» справедливо вважається найкращою історичною п'єсою В. Шекспіра, в якій повною мірою розкрився його драматургічний геній.

Унікальність позиції «Генріха IV» серед загального масиву шекспірівських історичних хронік зумовлена присутністю комічної стихії, яка хоч і не виступає домінуючим компонентом художньої структури, але є впливовим чинником формування загальної атмосфери п'єси. Попри те, що як і більшість текстів Шекспірівського канону, історична хроніка «Генріх IV» неодноразово і багатоаспектно вивчалася науковцями (Дж. Довер, Ф. Вілсон, Е. Тілльярд, М. Шабер, О. Анікст, Д. Наливайко, Н. Торкут), характер комічної стихії як важливого конституента стилістичного простору все ще залишається недостатньо осмисленим. Аналізуючи сміхове начало «Генріха IV», шекспірознавці здебільшого концентрують свою увагу на постаті Фальстафа як образу, що водночас є і уособленням комічного начала, і тим суб'єктом, який його продукує (Ю. Шведов, М. Морозов, Ю. Спаський, С. Кржижановський).

Щодо жанрової природи, то хроніка «Генріх IV» поки що не обиралася об'єктом комплексного системного аналізу. А між тим саме жанрова палітра цього твору, в якій оригінальним чином поєднані і взаємодіють різнохарактерні начала (історична хроніка, трагедія, комедія, політичний дискурс, памфлетна стихія, джестова модальність та ін.), є навдивовижу цікавим об'єктом літературознавчого

дослідження. Предметом безпосереднього розгляду в цій публікації обрано лише одну із складових художньої структури «Генріха IV» – джестове начало.

Актуальність статті детермінована декількома факторами. По-перше, цей аспект поетики «Генріха IV» В. Шекспіра вперше постав у фокусі літературознавчої аналітики і його вивчення покликане стати важливим кроком на шляху розуміння складного комплексного феномена – жанрової природи цієї хроніки. По-друге, накопичений досвід наукової рецепції англійського ренесансного джесту (К. Стенлі, М. Гарсія-Бермейо Гінер, Л. Вудрідж, Н. Торкут, О. Сидоренко, Т. Власова, К. Василина,) відкриває широкі перспективи розуміння самої природи джестовості як особливої модальності, що може «працювати» не лише в іманентному їй жанрі (оповідки джестових книг та джестових біографій), але і в романі, комедії, історичній хроніці.

Тож, метою цієї статті є вивчення особливостей творення та функціонування джестовості в хроніці «Генріх IV».

Хоча за жанровою природою хроніка «Генріх IV» тяжіє до історичної драми [10, с. 26], психологічна складність головних героїв, незвична суміш їх товариськості та самотності, їх віртуозність у користуванні словом та постійне бажання уникнути болю чи страждань за допомогою гумору обумовлюють присутність у п'єсі джестової стихії.

Гуманістичний дух епохи Ренесансу сприяв відродженню інтересу до комічної стихії, реабілітації сміхового начала і заклав основи культу дотепності. За влучним визначенням В. М. Півоева, «Ренесансний сміх завдяки своїй амбівалентності став чудовим інструментом культуротворчості та переоцінки цінностей. Висміюючи себе, людина очищала від зашкарублої луски застарілих та шкідливих звичок, висміюючи інших, вона підвищувала себе над їх недоліками» [5, с. 17].

Сер Джон Фальстаф, який символізує світ зухвалого аморалізму, неодноразово вдається до використання джестових стратегій, коли йдеться про плоть та жагу насолоди. Він наділений невгамовною життєвою енергією, а сенс життя вбачає у задоволенні тілесних потреб та в кумедних витівках [10, с. 28]. Мовлення Фальстафа в обох частинах «Генріха IV» складається з більш ніж 1200 рядків. За підрахунками С. Велса, ця роль у Шекспіра – друга за масштабністю після ролі Гамлета [12].

Потужний вербальний скептицизм Фальстафа присутній, насамперед, у його дружніх стосунках з принцом Генрі. Їх комунікація пронизана джестовою стихією та пересичена дотепними жартами. Мова Фальстафа водночас формальна та неформальна, сексуальна та невинна, інтимна та стримана, вона просякнута, за словами П. Мессяна, суто ренесансною «радістю лексичної, синтаксичної, логічної фантазії» [14, с. 28]. Джести Фальстафа штовхають його до тих дій, яких він намагався уникнути завдяки цим джестам.

П'єса, особливо її перша частина, переповнена парадоксами: дружба Фальстафа змінюється на агресію, його джестова поведінка переростає в меланхолію. У деяких епізодах Фальстаф перетворюється з суб'єкта джестів на об'єкт (епізод повернення з відпочинку). Інколи відчувається страх Джона Фальстафа перед тим, щоб виказати оточуючим свої слабкі місця, свою вразливість.

Сміх, який викликав Фальстаф своїми жартами, іноді завдавав болю тим, хто сміявся («вимагав, щоб ми дерев'ям потерли себе в носі, аби пішла кров») [10, с. 174]. Незрідка за допомогою сміху Фальстаф прагне відвернути увагу від своїх власних емоцій.

Джестова стихія в історичній хроніці «Генріх IV» представлена чотирма характерними типами:

- 1) комічними ситуаціями, у яких герої хроніки діють як типові герої джестів;
- 2) вербальним гумором, який актуалізується за рахунок вживання зниженої лексики та народного фольклору, характерного для мови представників середнього стану та нижчих верств населення ренесансної Англії;
- 3) репрезентацією мудрості у вигляді грубого жарту або витівки;
- 4) вербальним каламбуром, який призводить до розв'язки, розставляючи акценти при зіткненні персонажів, котрі вступають у суперечку за право лідерства у суспільній або побутовій сферах.

Тож, розглянемо детальніше кожний з вищенаведених типів джестової стихії. Так, суто комічними

виявляються декілька ситуацій, які мають усі ознаки, притаманні англійському ренесансному джестові, а саме: присутність джестового первня, застосування «брудних» жартів, які базуються на обігруванні тілесного низу, груба непристойність гумору, простота мови, наявність учасників комічного дискурсу. Комізм джесту виникає при зіткненні двох антиномічних світів. Структура комічного в джесті є ускладненою і за рахунок того, що діяльність героя супроводжується емоційною реакцією читацької аудиторії, викликає сміх у пересічного представника англійського соціуму елизаветинської доби. Дуже часто в цій жанровій модифікації наявний як опис події, так і реакція певної умовної аудиторії. Сміхове поле джесту, на думку українських дослідниць Н. М. Торкут та Н. О. Шкловської, включає такі константні складові: 1) ситуація, в якій відбувається дія; 2) пасивний споглядач кумедної ситуації; 3) так звані активні складові сміхового поля: той, хто створює комічну ситуацію (суб'єкт комізму) і той, над ким сміються (об'єкт висміювання) [9, с. 140]. Аналогічна структура комічного наявна і в історичній хроніці «Генріх IV», де споглядач кумедної ситуації та активні складові сміхового поля виявляються варіативними. Так, об'єктом висміювання можуть виступати і вади людської природи (хтивість, жадібність), і конкретні персонажі (принц Генріх, Джон Фальстаф), і соціальні негаразди (злочини, міжусобиці).

Комічні ситуації історичної хроніки можна умовно розподілити на дві групи. До першої належать епізоди, в яких джестовість природно властива поведінці героя, його стилю життя, його мові та особливостям взаємодії цього героя з іншими персонажами. Друга група комічних епізодів репрезентує ситуативну джестову поведінку героїв історичної хроніки.

У першій частині хроніки Джон Фальстаф представлений як герой, невгамовність життєвої енергії та жартівливість якого є невід'ємним атрибутивом його існування. Так, у розмові з принцом Генріхом Фальстаф зауважує, що він нудьгує «...як кат або той ведмідь на прив'язі» [10, с. 136]. На репліку принца Генріха «...ти вже стаєш на праведну дорогу: від молитов до тягання гаманців» Фальстаф відповідає: «Хіба ж то гріх, коли людина працює за своїм покликанням?...» [10, с. 137]. Отже, сам герой ідентифікує себе як особистість, не позбавлену гумору й потягу до найрізноманітніших відхилень від соціально прийнятих норм пристойності. Він жодною мірою не приховує цих особливостей власного характеру та поведінки, а навіть хизується ними. Його мова просякнута кмітливістю і рясніє дотепними репліками, більшість з яких містить парадокси та елементи іронічної самокритики. Згадаймо, приміром, самооцінку Фальстафа: «На всю Англію тільки й залишилося троє порядних людей, що їх досі не повішено, та й з тих один розпух од жиру і вже старіє» [10, с. 168].

Фальстаф не гає часу, коли вдається такий момент, щоб не покепкувати з інших. Такі репліки сповнені жарту та грубого гумору. На запрошення принца

Генріха скуштувати в корчмі келих хересу Фальстаф вживає гостре слівце, щоб описати якість напою: «До цієї бурди підмішано вапна» [10, с. 168]. Тут сер Джон критикує і самого себе: «Проте страхопуд гірший за келих підвапненого хересу – підлий боягуз!» [10, с. 168].

Щодо комічних ситуацій, у яких герої хроніки діють подібно джестовим героям, то таких епізоди три. У першому Фальстаф удає то короля Англії, батька принца Генріха, то самого принца Генріха. Залежно від «ролі» мова і поведінка Фальстафа змінюється. Зображуючи короля, він каже принцові: «Чи личить синові англійського короля приставати до злодійської ватаги й тягати гаманці?» [10, с. 178]. З одного боку, Фальстаф ніби по-батьківськи радить «синові» бути кращим, а з іншого – користується маскою своєї ролі задля ще більшої критики принца Генріха та змоги широко пожартувати.

Інший епізод, представлений у другій частині хроніки, також сповнений джестовості, що визначає характер поведінки героїв. Принц Генріх вирішує перевдягнутися в слугу корчмаря заради змоги подивитись на Фальстафа та втішно пожартувати над ним. Тож саме тут принц Генріх має змогу поквитатися з сером Джоном, взявши «реванш». У ролі прислуги він каже Фальстафові, що той є «гріховним глобусом» і дорікає йому за його ганебне життя. При цьому принцові Генріху надається можливість досхочу «тягати херес і тягати тебе (Фальстафа) за вуха» [10, с. 286].

Третій епізод описує те, як Фальстаф видавав себе за мертвого на полі битви (дія 5, сцена 4). Сер Джон настільки вдало це робить, що навіть принц Генріх вимушений оплакувати його «смерть»: «О! Давній друг. Невже ця купа м'яса до краплі втратила життя?» [10, с. 233]. Але Фальстаф жартівливо відповідає: «Не дамся черві!» та визнає: «Вчасно я вдав із себе мертвого» [10, с. 233]. Приголомшливою є його наступна репліка, в якій він навіть в такій скрутній ситуації не перестає жартувати: «Вдавав? Брешу сам на себе! Нічого я не вдавав. Умерти – он що таке удавати, бо лише той, у кого нема життя, вдає з себе людину» [10, с. 234]. Тут, як бачимо, фальстафівський гумор не позбавлений певної філософічності.

Тепер розглянемо другий тип комічної стихії, що наявний в історичній хроніці «Генріх IV». Це так званий вербальний гумор. Слід зазначити, що джестовим цей гумор робить саме вдале застосування В. Шекспіром зниженої грубої лексики. Такий прийом має своє підґрунтя. Як правило, рядки, насичені вербальним гумором, вкладені в уста тих героїв, що є представниками третього стану та нижчих верств населення ренесансної Англії. Яскравими прикладами вербального гумору є наступні. В епізоді пограбування (дія 2, сцена 2). Бардольф зауважує, що «королівські монети спускаються з гори і котяться до королівської скарбниці» [10, с. 156]. Гедсхіл додає: «Там їх котиться стільки, що можна втопитись у золоті» [10, с. 156], на що Фальстаф жартівливо відповідає: «Ми не втопимось, нас повішають» [10, с. 168]. Інший приклад вербального гумору джестової стихії хроніки актуалізується завдяки вдалому застосуванню В. Шекспіром метафор. Так, наприклад, на прохання

Доллі сказати чи справді Пойнс мудра людина, Фальстаф метафорично відповідає: «Розум у нього густий, ніби тюксберійська гірчиця, а дотепності не більше, ніж у довбні» [10, с. 284].

Сторінки історичної хроніки пронизані репрезентацією мудрості у вигляді грубого жарту, або витівки. Саме за допомогою жартів, які слугують свого роду маскою, подається в п'єсі і мудрість. Найбільша кількість таких реплік лунає з вуст Джона Фальстафа. Наведемо деякі приклади. Так, на слова Бардольфа: «А бодай вам! Хотів би я, щоб моє лице попало у ваше чрево!» [10, с. 199] – Фальстаф дає таку відповідь: «Не приведи господи – я сконав би від печії» [10, с. 199]. У діалозі з верховним суддею, котрий дорікає, що Фальстаф його не чує, сер Джон каже: «Ото й добре, мілорде, дуже добре; з вашого дозволу, скажу точніше: я хворію на недугу неухважності – не помічаю того, хто мені допікає» [10, с. 252]. Далі в розгортанні діалогу мудрість лунає з вуст верховного судді, коли той критикує сера Джона за його твердження, що ніби він (Фальстаф) «саме в розквіті молодості». Тож Верховний суддя каже: «Що? Ви пнетесь в молодики, коли старість написала на вашому лиці всі прикмети похилого віку?» та навіть наводить незаперечні ознаки Фальстафівського віку: «Хіба у вас не сльозяться очі? Не суха шкіра на руках? ... Не сива борода?» [10, с. 254]. Істинну мудрість знаходимо і в рядках, що належать принцу Генріху: «У кожній справі, щоб переважив успіх, треба класти на терези дурість» [10, с. 273].

Четвертим типом стихії комічного є вербальний каламбур. Його застосування призводить до несподіваних розв'язок та нібито ставить все на свої місця. Так, зокрема, у спілкуванні Фальстафа із Верховним суддею знаходимо два вдалих каламбури. *Chief Justice*: «*There is not a white hair in your face but should have his effect of gravity*». *Falstaff*: «*His effect of gravity, gravity, gravity*» [16, с. 691]. Українському перекладачеві Д. Паламарчуку вдалося доволі успішно відтворити гру слів, наявну в оригіналі. У тексті перекладу Верховний суддя говорить: «Кожен білий волос на вашому лиці муси би додавати вам поваги», на що Фальстаф відповідає: «Еге ж: ваги, ваги, ваги» [10, с. 254].

Тож, підсумовуючи, зазначимо, що специфіка джестового начала в історичній хроніці В. Шекспіра «Генріх IV» полягає в його гетерогенності і поліфункціональності. Джестова стихія присутня в низці комічних ситуацій, у витівках персонажів, у вербальному гуморі. Прикметно, що незрідка під виглядом грубого жарту криється мудрість або філософський підтекст.

Актуалізація потенціалу джестовості сприяє яскравій репрезентації невгамовної життєвої енергії двох головних персонажів історичної хроніки (принца Генріха та Фальстафа). Джестове начало використовується задля «камуфлювання» реальних емоцій героїв, при критиці позиції опонента, а також для переконливого художнього зображення соціальних низів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Василина К. М. Англійський конні-кетчерівський памфлет в контексті шахрайської прози XVI ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.04 / Катерина Миколаївна Василина. – Київ, 2001. – 20 с.
2. Власова Т. И. О малых жанрах предновеллистки (jest-books) и проблеме повествовательности в английской художественной прозе XVI в. / Татьяна Ивановна Власова // Ренесансні студії. – Запоріжжя : Видавць, 1997. – Вип. 1. – С. 41–45.
3. Кржижановский С. Статьи. Заметки. Размышления о литературе и театре : собрание починений / Сигизмунд Кржижановский ; [сост. В. Перельмутера]. – СПб. : Симпозиум, 2006. – Т. 4. – 848 с.
4. Морозов М. М. Театр Шекспира / Михаил Михайлович Морозов ; [сост. Е. М. Буромская-Морозова]. – М. : Всероссийское театральное общество, 1984. – 304 с.
5. Пивоев В. М. Ирония как феномен культуры / Василий Михайлович Пивоев. – Петрозаводск : Изд-во ПетрГУ, 2000. – 106 с.
6. Сидоренко О. В. Малі епічні форми в західноєвропейських літературах Високого Середньовіччя і Ренесансу : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.05 / Оксана Василівна Сидоренко. – К., 2006. – 20 с.
7. Спасский Ю. Народность в творчестве Шекспира / Юрий Спасский // Народное творчество. – М., 1939. – № 4. – С. 3–9.
8. Торкут Н. М. Проблеми генези і структурування жанрової системи англійської прози пізнього Ренесансу (малі епічні форми та «література факту») / Наталія Миколаївна Торкут. – Запоріжжя, 2000. – 406 с.
9. Торкут Н. М. Специфіка комічного у структурі англійського ренесансного джесту / Н. М. Торкут, О. Н. Шкловська // Вісник Запорізького державного університету. – 2002. – № 3 – С. 140–147.
10. Шекспір В. Історичні хронічки / Вільям Шекспір ; [пер. з англ.]. – Харків : Фоліо, 2004. – 511 с.
11. Шведов Ю. Ф. Исторические хроники Шекспира / Юрий Филиппович Шведов. – М. : Изд-во МГУ, 1964. – 306 с.
12. A Dictionary of Shakespeare / [ed. by S. Wells]. – Oxford : Oxford University Press, 2005. – 234 p.
13. García-Bermejo Giner María F. Regional dialects in sixteenth-century jest-books [Електронний ресурс] / María F. García-Bermejo Giner. – Режим доступу : http://dialnet.unirioja.es/servlet/fichero_articulo?codigo=1977074&orden=63885.
14. Messiaen P. Drame historiques de Shakespeare / P. Messiaen // Revue universitaire. – 1939. – XLVIII. – P. 23–31.
15. Stanley K. The Medieval Origins of the Sixteenth-Century English Jest-books / K. Stanley // Studies in the Renaissance. – 1966. – V. 13. – P. 166–183.
16. Shakespeare W. Henry IV, Part Two / W. Shakespeare // The Complete Signet Classic Shakespeare / [ed. by S. Barnet]. – N.Y. : Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1972. – 1776 p.
17. Woodridge L. Vagrancy, Homelessness and English Renaissance Literature. University of Illinois Press / L. Woodridge. – Urbana & Chicago : University of Illinois Press, 2001. – 352 p.